

65

Vol. 32
winter 2024
P.P: 59-78

Research Paper

Received: 02 January
2024
Revised: 15 March 2024
Accepted: 25 February
2025
Published: 19 February
2025

ISSN: 2251-6972
E- ISSN: 2645-5196

qualitative content analysis of the book "Education in Islam": Extracting a model for Islamic education according to viewpoint of Shahid Morteza Motahari

Khalil Zandi ¹ | Davod Mirzaeifar ²

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.65.3.4

Abstract

The purpose of this research was to qualitative content analysis of the book written by Shahid Morteza Motahari entitled "Education in Islam". The present qualitative research is based on interpretive paradigm, it has an exploratory nature and an inductive approach. The research method was qualitative content analysis based on conventional approach. The unit of study was the book of "Education in Islam". Using purposeful sampling, sentences or quotes were selected that express the opinions of Shahid Motahari. The recording unit in this study was the theme, and the context unit was the paragraph. Open coding, continuous comparison of data, and note-taking were used to explore basic themes, organizing themes and global themes. To ensure the quality of the results were used four criteria of credibility, dependability, confirmability and transformability. The results of research were designing a model for Islamic education consisting of 195 basic themes, 39 organizing themes and 7 global themes. The main themes included: Objectives, dimensions, characteristics, content, principles, methods, and factors of education. It is suggested that the extracted model be used in the design, implementation and evaluation of curricula..

Keywords: Education, rationality, Islam.

1. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Educational Management, Farhangian University, Tehran, Iran.
Email: Kh.zandi@cfu.ac.ir

2. Assistant Professor, Humanities Faculty, Department of Education, Lorestan Name, Khorramabad, Iran.

Cite this Paper: Zandi, Kh & Mirzaeifar, D.(2024). qualitative content analysis of the book "Education in Islam": Extracting a model for Islamic education according to viewpoint of Shahid Morteza Motahari, 32(65), 59–78.

Publisher: Imam Hussein University

©Authors

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

تحليل المحتوى النوعي لكتاب "التربية والتعليم في الإسلام": انبثاق نموذج التربية الإسلامية من وجهه

نظر الشهيد مرتضى مطهري

خليل زندي^١ | داود ميرزايي فر^٢

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.65.34

رقم

٦٥

I

المجلد ٣٢

شنتاء ١٤٤٦

I

ورقة البحث

I

تاريخ الاستلام: ١٩ / ٦ / ١٤٤٥

تاريخ المراجعة: ٤ / ٩ / ١٤٤٥

تاريخ القبول: ٢٦ / ٨ / ١٤٤٦

تاريخ النشر: ٢٠ / ٨ / ١٤٤٦

T

ISSN: 2251-6972
E- ISSN: 2645-5196

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تحليل المحتوى النوعي لكتاب "التربية والتعليم في الإسلام" للأستاذ الشهيد مرتضى مطهري. يعتمد هذا البحث النوعي على النموذج التفسيري، وله طبيعة استكشافية ونهج استقرائي. طريقة البحث هي تحليل المحتوى النوعي على أساس المنهج التقليدي. وتم اختيار هذا الكتاب للدرس والتحليل في هذا البحث واخترنا بشكل ممنهج نماذج من الجمل والاقتباسات التي حظيت قناعاتها وموضوعاتها بقبول وتأيد من قبل الشهيد مطهري.. وحده التحليل في هذه الدراسة هي الموضوع، وحده السياق هي الفقرة. تم استخدام الترميز المفتوح والمقارنة المستمرة للبيانات وتدوين الملاحظات لاستكشاف الموضوعات الأساسية وتصنيفها إلى موضوعات منظمة وشاملة كما تم التركيز على المعايير الأربعة المتمثلة في المصادقية والموثوقية وقابلية التحقق وقابلية النقل لإضفاء الموضوعية على النتائج المحصلة. وتشير النتائج إلى أن انبثاق نموذج التربية الإسلامية من وجهة نظر الشهيد مطهري يرتكز على ١٨٥ موضوعاً محورياً؛ و كذلك ٣٩ موضوعاً تنظيمياً و ٧ موضوعات شاملة. تتضمن المواضيع الشاملة في النموذج الذي تم الحصول عليه، مجموعة من الأهداف والأبعاد والخصائص والمحتوى والمبادئ والأساليب وعوامل التربية. وأخيراً يقترح أن يؤخذ النموذج المثبت بعين الاعتبار في تصميم وتنفيذ وتقييم المناهج الدراسية.

الكلمات الرئيسية: التعليم، العقلية، الاسلام.

Email: kh.zandi@cfu.ac.ir

١. الكاتب المسؤول: أستاذ مساعد، قسم الإدارة التعليمية، جامعة فرهنجان، طهران، إيران.

٢. أستاذ مساعد، قسم العلوم التربوية، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة لورستان، خرم آباد، إيران.

الاقباس: خليل، زندي و ميرزايي فر، داود (١٤٠٣)، تحليل المحتوى النوعي لكتاب "التربية والتعليم في الإسلام": انبثاق نموذج التربية الإسلامية من وجهه نظر الشهيد مرتضى مطهري، ٣٢ (٦٥)، ٧٨-٥٩

DOR: <https://dor.net/dor/20.1001.1.22516972.1403.32.65.34>

الناشر: جامعة الامام الحسين (ع) المؤلفون هذه المقالة متاحة لك بموجب رخصة المشاع الإبداعي (CC BY).

شماره
۶۵
سال سی دوم
زمستان ۱۴۰۳
صص: ۷۸-۵۹

تاریخ دریافت: ۱۲ دی ۱۴۰۲
تاریخ بازنگری: ۲۵ اسفند ۱۴۰۲
تاریخ پذیرش: ۰۷ اسفند ۱۴۰۳
تاریخ انتشار: ۰۱ اسفند ۱۴۰۳

شاپا چاپی: ۶۹۷۲-۲۲۵۱
الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی

تحلیل محتوای کیفی کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام»:

استخراج الگوی تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مرتضی مطهری

خلیل زندی^۱ | داود میرزایی فر^۲

DOR: 20.1001.1.22516972.1403.32.65.3.4

چکیده

هدف از این پژوهش تحلیل محتوای کیفی کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» اثر استاد شهید مرتضی مطهری است. پژوهش کیفی حاضر مبتنی بر پارادایم تفسیری بوده، ماهیتی اکتشافی و رویکردی استقرایی دارد. روش تحقیق، تحلیل محتوای کیفی مبتنی بر رهیافت عرفی است. واحد مطالعه در این پژوهش، کتاب تعلیم و تربیت در اسلام است. با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند، جملات یا نقل قول‌هایی انتخاب گردید که عقاید یا مضامین مندرج در آن‌ها مورد تأیید شهید مطهری باشد. واحد تحلیل در این مطالعه مضمون و واحد زمینه پاراگراف بوده است. از کدگذاری باز، مقایسه مستمر داده‌ها و یادداشت‌برداری برای اکتشاف مضامین پایه و دسته‌بندی آن‌ها در قالب مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر استفاده شده است. از معیارهای چهارگانه باورپذیری، اطمینان‌پذیری، تأییدپذیری و انتقال‌پذیری برای اعتباربخشی یافته‌ها استفاده شده است. یافته‌ها حاکی از استخراج الگوی تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری مبتنی بر ۱۸۵ مضمون پایه؛ ۳۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۷ مضمون فراگیر است. مضامین فراگیر در الگوی به دست آمده مشتمل بر اهداف، ابعاد، ویژگی‌ها، محتوا، اصول، روش و عوامل تربیت هستند. پیشنهاد می‌شود الگوی احصا شده در طراحی، اجرا و ارزشیابی برنامه‌های درسی مورد توجه قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: تربیت؛ تعقل؛ اسلام.

Email: kh.zandi@cfu.ac.ir

نویسنده مسئول: استادیار، گروه مدیریت آموزشی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران .

. استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران.

استاد: خلیل، زندی و میرزایی فر، داود (۱۴۰۳)، تحلیل محتوای کیفی کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام»: «استخراج الگوی تربیت اسلامی از دیدگاه شهید

مرتضی مطهری، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۲(۶۵)، ۷۸-۵۹. DOR 20.1001.1.22516972.1403.32.65.3.4.۵۹

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) نویسندگان ©

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

تعلیم و تربیت، کلید اصلی توسعه ملی است؛ زیرا منابع انسانی با کیفیت که لازمه توسعه ملی هستند، از دل نظام آموزش و پرورش با کیفیت بیرون می‌آیند. چنین نظامی تحقق نمی‌یابد مگر آن که فرصت‌های یادگیری برای همه افراد جامعه را فراهم آورد. در یک تعریف، تعلیم و تربیت فرآیند انسان‌سازی است به گونه‌ای که آدمی به احساس انسانیت دست یابد و به آن سطح از بلوغ برسد که بتواند وظایف خود را به خوبی در جهت تعالی خود و جامعه انجام دهد (ماولیدا و همکاران^۱، ۲۰۲۱: ۱۲۲). در تعریفی دیگر، تعلیم و تربیت به معنای تلاش‌های آگاهانه برای ارتقای شخصیت، ذهن و جسم کودکان برای دستیابی آن‌ها به زندگی متعالی است (مک‌مور و همکاران^۲، ۲۰۲۳: ۴۴۲۵). به‌طور کلی در مورد اینکه تعلیم و تربیت نقش اساسی در ارتقای کیفیت زندگی و کرامت انسانی ایفا می‌کند و شخصیت یک نسل را شکل می‌دهد، اتفاق نظر وجود دارد (جاناه^۳، ۲۰۲۳: ۸). در دین مبین اسلام نیز تعلیم و تربیت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و مهم‌ترین بخش آموزه‌ها و معارف ادیان آسمانی را تشکیل می‌دهد (میرزائی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۶۰). بدیهی است که در دین اسلام، مفهوم تربیت و گزاره‌های مرتبط با آن از قبیل اهداف، اصول و روش‌های تربیت تابع قوانین، آموزه‌ها و اصول اسلامی هستند. بنابراین تعلیم و تربیت اسلامی یکی از مظاهر اصلی فرهنگ و تمدن اسلامی است.

تعلیم و تربیت اسلامی کوششی است برای هدایت؛ به گونه‌ای که آموزه‌های اسلامی به طور واقعی شناخته شده و هم در نگرش و هم در ذهنیت متربیان منعکس شود (کایدیر و سود^۴، ۲۰۲۰: ۵۰). این مفهوم بیانگر رویکردی است که قرآن و حدیث را به عنوان راهنمای اولیه برای رسیدن به حقیقت نهایی در دنیا و آخرت در نظر می‌گیرد. به بیان دیگر، تعلیم و تربیت اسلامی هدایت افراد در مسیری است که بتوانند مطابق با آموزه‌های اسلامی به نحو مطلوب رشد کنند (مک‌مور و همکاران، ۲۰۲۲: ۴۳۴). همچنین می‌توان گفت تربیت اسلامی تلاش برای پرورش فردی است که

^۱Maulida et al.

^۲Makmur et al.

^۳Jannah

^۴Khaidir & Suud

به خلقت، مقام و مسئولیت خود به عنوان عبد خدا پی ببرد و دارای قدرت تفکر و بینش باشد (حسن و همکاران، ۱، ۲۰۱۰: ۲۱۱۶).

بدیهی است تبیین مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تعلیم و تربیت اسلامی با استفاده از منابع اسلامی بسیار لازم و ضروری است؛ اما با توجه به اینکه هر کسی نمی‌تواند مسائل اساسی جهان‌بینی را از منابع و متون دینی به آسانی استخراج کند و نظام فلسفی و تربیتی پدید آورد، لازم است به نظر عالمان دینی و حکمای الهی و مسلمان مراجعه کرد که مقبولیت لازم را دارا باشند (صالحی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۰). در این راستا، یکی از متفکران و فیلسوفان برجسته ایران و اسلام که به تبیین مفهوم تربیت اسلامی و گزاره‌های مرتبط با آن پرداخته‌اند، استاد شهید مرتضی مطهری است. در واقع از آن‌جا که متون علوم تربیتی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و علوم اجتماعی ارائه شده در مراکز علمی، اکثراً از ترجمه‌هایی است که اصول و مبانی و شیوه‌های تعلیم و تربیت غربی را مطرح ساخته‌اند، لذا علامه شهید مطهری در حجتی عالمانه به منابع اصیل تعلیم و تربیت اسلامی، دست به تولیدات علمی زده و با نوآوری و خلاقیت، مجموعه مباحث تعلیم و تربیت در اسلام را با روحیه‌ای نقادانه مطرح کرده‌اند (علاء‌الدین، ۱۳۸۷: ۳۳). شهید مطهری، بر لزوم تبیین مفهوم تعلیم و تربیت در اسلام و برخورداری از یک نظام تربیتی مشخص تأکید ویژه‌ای داشته‌اند. به باور ایشان، مکتبی که دارای هدف‌های مشخص است و از مقررات همه‌جانبه، سیستم سیاسی، سیستم اقتصادی، و سیستم حقوقی مشخصی برخوردار است، نمی‌تواند یک سیستم خاص آموزشی نداشته باشد (مطهری، ۱۴۰۲: ۱۵).

از آن‌جا که بازخوانی مجدد و چندباره آثار شهید مطهری و تلاش نظری در صورت‌بندی اندیشه‌های ایشان یک ضرورت غیرقابل اجتناب برای حوزه تعلیم و تربیت محسوب می‌شود (میرجلیلی، ۱۴۰۲: ۱۵۱)، لذا پژوهش‌های متعددی با هدف استخراج اهداف، مبانی، اصول و روش‌های تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری صورت گرفته است. در این زمینه می‌توان به یافته‌های پژوهشگرانی همچون میرجلیلی (۱۴۰۲)، مدور و همکاران (۱۴۰۲)، میرجلیلی (۱۴۰۱)، عشوری و خوشناموند (۱۴۰۱)، مدور و همکاران (۱۳۹۹)، میرزائی و همکاران (۱۳۹۸)، مجتهدی

(۱۳۹۶)، صالحی و همکاران (۱۳۹۳)، شیخانی و ملکوتی (۱۳۹۲) و ملکی (۱۳۸۳) اشاره نمود که به استخراج گزاره‌های تربیتی از دیدگاه استاد شهید مطهری پرداخته‌اند.

به هر حال علیرغم شواهد پژوهشی معتنا بهی که در خصوص استخراج آرای تربیتی شهید مطهری وجود دارد، خلاءها و کاستی‌هایی نیز در این حوزه به چشم می‌خورد. اول آن‌که، گستردگی موضوع تربیت اسلامی موجب شده است که هر پژوهشگر تنها به یک یا چند جنبه محدود از تربیت اسلامی بپردازد. لذا به نظر می‌رسد دستیابی به الگوها و مفهومی‌پردازی‌های جامع‌تر از تربیت اسلامی در گرو پژوهش‌های بیشتر و جامع‌تر است. دوم آن‌که، به دلیل گستردگی و تنوع آثار و دیدگاه‌های شهید مطهری، این‌گونه به نظر می‌رسد که برخی از پژوهش‌های کیفی صورت گرفته، روند منسجم و عمیق تحلیل و کدگذاری تمامی داده‌های متنی را طی نکرده‌اند و بیشتر به مطالعاتی مروری و جسته و گریخته شباهت دارند. گواه این ادعا آن است که علیرغم گستردگی و تنوع بیانات شهید مطهری پیرامون تربیت اسلامی ملاحظه می‌شود که یافته‌های تحقیقات پیشین بسیار محدود بوده و اغلب به برخی گزاره‌های مشترک محدود شده‌اند. سوم آن‌که، مؤلفه‌های استخراج شده در برخی از پژوهش‌ها اگرچه بسیار مرتبط، مفید و روشنگر هستند اما در عین حال به نظر می‌رسد که حاصل یک رویکرد تحلیل محتوای توصیفی هستند و چه بسا اگر با نگاهی تفسیری‌تر به مطالعه دیدگاه‌های شهید مطهری پرداخته می‌شد، مضامین نهفته بیشتری از بیانات استاد استنباط می‌گردید. از این رو با وجود تحقیقات گسترده پیرامون نظریات شهید مطهری، جامعیت و گستردگی مفهومی ایده‌های ایشان هنوز جای کار نظری بیشتری دارد (میرجلیلی، ۱۴۰۱: ۳۷).

در تلاش برای رفع خلاءهای بیان شده، هدف از پژوهش حاضر تحلیل محتوای کیفی کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» اثر استاد شهید مطهری است. انتخاب این کتاب برای تحلیل محتوای کیفی از چند جهت بوده است. اول اینکه، کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» را می‌توان جامع‌ترین اثر گردآوری شده از بیانات استاد مطهری در خصوص تعلیم و تربیت دانست و این امر امکان استخراج الگویی جامع‌تر از تربیت از منظر ایشان را فراهم می‌آورد. دوم اینکه، انتخاب و مطالعه یک اثر، پژوهش را از خطر افتادن در دام مطالعه گسترده اما سطحی آثار، ایمن می‌سازد و در عوض امکان درک عمیق‌تر معانی و دستیابی به مضامینی که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند را

فراهم می‌کند. سوم این‌که، علیرغم استقبال جامعه علمی و دانشگاهی از کتاب تعلیم و تربیت در اسلام که موجب شده است بیش از ۱۰۰ بار تجدید چاپ گردد (مطهری، ۱۴۰۲)، اما به نظر می‌رسد این کتاب ارزشمند از جانب طراحان و تدوین‌کنندگان برنامه‌های درسی دانشگاهی مغفول مانده است؛ به طوری که در برنامه‌های درسی مصوب رشته‌های تحصیلی مرتبط با علوم تربیتی، شواهدی از در نظر گرفتن این کتاب به عنوان منبع آموزشی مشاهده نگردید. بنابراین امید می‌رود پژوهش حاضر بتواند گامی در جهت معرفی بهتر و بیشتر این اثر ارزشمند به جامعه دانشگاهی به ویژه اساتید دانشگاه باشد.

مبانی نظری

در نظام اسلام تربیت، هدایت جسمی و روحی فرد بر اساس قوانین دین اسلام است که منجر به شکل‌گیری شخصیت رشدیافته بر اساس معیارهای اسلامی می‌گردد (کایدیر و سود، ۲۰۲۰: ۵۱). یاسین و شاه‌جانی^۱ (۲۰۱۳) معتقدند که تعلیم و تربیت در اسلام صرفاً کسب دانش عقلی نیست، بلکه وسیله‌ای برای شکل دادن به فطرت و منش است به گونه‌ای که ارزش‌ها و رفتار اسلامی در فرد به عنوان خلیفه‌الله نمایان شود. از نظر کایدیر و سود (۲۰۲۰)، تعلیم و تربیت اسلامی تلاش‌های نظام‌مند برای هدایت دانش‌آموزان است، به گونه‌ای که ارزش‌ها و آموزه‌های اسلامی را به طور واقعی بشناسند، و این ارزش‌ها و آموزه‌ها به گونه‌ای در آن‌ها نهادینه شود که در نگرش، شیوه تفکر و رفتارشان انعکاس یابد. از نظر حسین^۲ (۲۰۰۴)، در قرآن دو اصطلاح وجود دارد که هدف تربیت را تبیین می‌کند. اصطلاح اول «تربیه» از ریشه «ربو» است که به معنی افزایش و رشد است. خداوند در آیه ۲۴ سوره اسراء می‌فرماید: «و از روی محبت و مهربانی، بال‌های فروتنی (خود) را بر آن دو فرود آور و بگو: پروردگارا! هر دو (پدر و مادرم) را رحمت کن، همان‌طور که این دو مرا در خردسالی (با مهربانی) تربیت نمودند. بنابراین عبارت اول یعنی «تربیه» بیانگر آن است که تربیت اسلامی برای پرورش و مراقبت از کودک است. دومین اصطلاحی که در قرآن به کار رفته است «تعلیم» است که از ریشه «عَلِمَ» به معنی آموختن آمده است. خداوند متعال در آیات ۴ و ۵ سوره علق می‌فرماید: «همان کسی که قلم را وسیله آموزش قرار داد؛ (و) به انسان

1 Yasin & Shah Jani

2 Hussain

آنچه را نمی‌دانست آموخت». این اصطلاح به صراحت نشان می‌دهد که یکی از اهداف تربیت اسلامی، انتقال علم است.

از دیدگاه شهید مطهری، بحث تعلیم و تربیت، بحث ساختن افراد انسان‌هاست و عنصر محوری و اساسی آن، انسان می‌باشد و بسته به نوع نگاه به انسان، تربیت، متفاوت خواهد بود. اگر نگاه ما به انسان نگاه مادی باشد، در این صورت تربیت به معنای صنعت خواهد بود و تمام توجه به ساختن ابعاد وجودی او خواهد بود؛ اما اگر نگاه ما به انسان، فراتر از نگاه مادی باشد و نه تنها به ابعاد روحی انسان توجه داشته باشیم، بلکه آن را به عنوان پایه اساسی انسانیت به شمار آوریم و انسان را از این زاویه به عنوان گل سر سبد هستی و خلیفه خدا در نظر بگیریم، در این صورت تربیت، بسیار متفاوت با نگاه نخست خواهد بود. از این رو، بسته به نوع نگاه ما به انسان، مقصود ما از تربیت و گستره آن، متفاوت خواهد بود. تربیت در نگاه دوم، پرورش جسم و روح و استعداد‌های اصیل انسان است. از این دیدگاه، تربیت عبارت است از پرورش استعداد‌های درونی انسان و از آن جا که هویت و ماهیت حقیقی انسان را روح او تشکیل می‌دهد، تربیت باید در راستای شکوفا نمودن استعداد‌های روحی انسان باشد (مجتهدی، ۱۳۹۶: ۱۱۷).

پیشینه پژوهش

میرجلیلی (۱۴۰۲) طی پژوهشی نشان داد که مضامین اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری عبارت‌اند از استقلال فکری، توانایی تدبیر، تصمیم‌گیری منطقی، روشن‌اندیشی، خوداصلاحی، نقادی، تجزیه و تحلیل، استدلال، کل‌نگری، خلاقیت، شخصیت توسعه‌یافته و ارزیابی.

مدور و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی نشان دادند که از جمله مبانی ارزش‌شناختی تربیت اخلاقی عبارت از «معنویت توحیدی ارزش، حقیقی بودن و واقعی بودن ارزش، اعتباریابی ارزش از طریق عقل، فطرت و نظام معیار دینی، و هم‌زمانی حسن فعلی و حسن فاعلی در ارزش» هستند که اصولی چون «پیوند با معنویت، اعتدال، سعادت، توجه به مطلوبیت فعلی و فاعلی» و روش‌هایی مانند «دعا، خطابه، ارائه الگو، تسهیل و تیسیر» را به همراه دارند.

میرجلیلی (۱۴۰۱) در پژوهشی نشان داد که مؤلفه‌های اصلی جامعه‌پذیری از دیدگاه شهید مطهری عبارت‌اند از احساس تعلق اجتماعی، پذیرش نقش و مسئولیت‌پذیری، حفظ ارتباطات اجتماعی و سنجش‌گرانه‌اندیشی.

عشوری و خوشناموند (۱۴۰۱) نشان دادند که مهم‌ترین مبانی تربیت عقلانی از منظر شهید مطهری عبارت است از اینکه: «عقل عملی متأثر از حالات نفس است»، «تفکر و تعلم ارکان اساسی تربیت عقل است»، «تفاوت در عقول آدمیان امری ذاتی است» و «کلیه قوانین عقل با فطرت آدمی هماهنگ است». مهم‌ترین اصول تربیت عقلانی عبارت از «اصل تربیت عقل عملی از طریق تزکیه نفس، اصل تعقل، اصل لزوم علم‌آموزی، اصل باور نسبت به طبیعی بودن تفاوت عقل در آدمیان، اصل هم‌سویی تعلیم و تربیت با فطرت انسانی و ... هستند. در نهایت بر اساس یافته‌های پژوهش مزبور، برخی از مهم‌ترین روش‌ها و راه‌کارهای تربیت اخلاقی از دیدگاه استاد مطهری عبارت از تزکیه، عادت به تفکر و تعقل، آموزش مبتنی بر تفاوت‌های فردی، و الگوسازی و الگوپذیری هستند.

مدور و همکاران (۱۳۹۹) نشان دادند که مبانی تربیت اخلاقی در نظریه انسان‌شناسی شهید مطهری (ره) عبارت‌اند از شرافت و کرامت ذاتی انسان به علت انتساب روح آدمی به خدا، نهفته شدن ارزش‌های انسانی به صورت استعداد فطری، فطری بودن گرایش انسان به اخلاق، دینی بودن گرایش اخلاقی انسان، تعارض‌مندی بین گرایشهای مادی و معنوی انسان، درونی بودن ریشه تنازعات انسانی، فطری بودن خودآگاهی، زمینه‌ساز بودن خودآگاهی برای خودشناسی، خودسازای اخلاقی از طریق اراده، لازم بودن آزادی معنوی برای نیل به کمالات اخلاقی در ابعاد فردی و اجتماعی، اثرپذیری، اکتسابی بودن کمال و وابسته بودن رشد کمال به رشد متعادل ارزش‌های انسانی.

میرزائی و همکاران (۱۳۹۸) طی پژوهشی دریافته‌اند که از منظر استاد مطهری (ره)، مدرسه مطلوب، مدرسه‌ای است که از جمله آموزه‌های آن، انسانیت، پذیرش ارزش‌ها در فضایی آکنده از آرامش، تکریم و احترام فراگیران، آموزش رفتاری توأم با تدبیر و تأمل در مقابل ارزش‌ها، مادی نبودن صرف ارزش‌ها، تدوین اهداف ارزشمند و پرجاذبه، توأم بودن علم و عمل، اخلاق‌محوری، پرورش انسان‌های صاحب‌دردِ دوری از حق، طالب کمال مطلق، پرورش مصلحان اجتماعی عابد و عالمان مصلح اجتماعی، انسان‌های آزاده، مسئولیت‌پذیر، تقویت اراده دانش‌آموزان، عدالت‌محوری، احقاق حق، تقویت عاطفه به‌جا و توجه به برنامه‌های عبادی، تقویت و پرورش جنبه‌های هنری و خلاقیت و درس شرف و انسانیت و معنویت و تعادل در ارزش‌ها می‌باشد.

مجتهدی (۱۳۹۶) در پژوهشی نشان داد که مهم‌ترین شاخصه‌های تربیت فردی از دیدگاه شهید مطهری عبارت‌اند از تأکید بر تربیت در دوره کودکی؛ هدایت‌خواهی؛ جذب و دفع؛ پیوند تربیت با معنویت؛ و انسانیت‌دوستی.

صالحی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی نشان دادند که از دید شهید مطهری، تعلیم و تربیت اهدافی شامل پرورش نیروی تفکر، پرورش حس مسئولیت اجتماعی، پرورش نیروی ایمان و تعبد، پرورش حس زیباگرایی، پرورش نیروی اراده و اختیار و پرورش جسم دارد. همچنین بر مبنای دیدگاه شهید مطهری اصولی همچون هماهنگی با فطرت، اعتدال، جامعیت، نیازآفرینی، توازن، هدایت‌خواهی، حکمت‌جویی، بهره‌گیری از اراده، تلازم علم و عقل، تناسب علم و عقل، انسانیت‌دوستی، تقابل عقل و جهل و جذب و دفع را می‌توان استخراج کرد. در نهایت به‌منظور تحقق این اصول، روش‌هایی مانند تعقل، استفهام، تبشیر و انذار، محبت و ملاحظت، تکریم، موعظه، عادت دادن و عبادت‌شناسایی شد.

شیخانی و ملکوتی (۱۳۹۲) نشان دادند که عوامل تربیت از دیدگاه شهید مطهری عبارت‌اند از تعقل و تعلم، نیایش، محبت، تقویت حس حقیقت‌جویی، تفکر، هم‌نشینی با صالحان، ازدواج و جهاد.

ملکی (۱۳۸۳) نشان داد که اصول تعلیم و تربیت از منظر شهید مطهری عبارتند از هماهنگی با فطرت، اعتدال، جامعیت، تأمین نیازهای واقعی، تأکید بر تربیت کودکی، توازن امور ثابت و متغیر، هدایت‌خواهی، حکمت‌جویی، بهره‌گیری از اراده، تلازم علم و عقل، انسانیت‌دوستی، جذب و دفع، و پیوند تربیت با معنویت.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از لحاظ بنیان فلسفی مبتنی بر پارادایم تفسیرگرایی است. از لحاظ هدف یک پژوهش کاربردی محسوب می‌شود. به لحاظ ماهیت اکتشافی است و به تبع آن رویکرد نزدیک شدن به داده‌ها استقرایی می‌باشد. روش پژوهش کیفی است و راهبرد مورد استفاده، تحلیل محتوای کیفی بوده است. همچنین رهیافت مورد استفاده در تحلیل محتوای کیفی، رهیافت عرفی بود. در این رهیافت، مقولات کدگذاری شده به‌طور مستقیم و استقرایی از داده‌های خام مشتق

می‌شوند (ابوالمعالی الحسینی، ۱۳۹۲: ۸۷). انتخاب رهیافت عرفی از آن جهت بود که پژوهشگران در صدد بودند با به تعلیق در آوردن هر گونه پیش‌داوری، این فرصت را فراهم آورند که مفاهیم و مقولات از دل داده‌های خام و نه تحت تأثیر تفکرات قالبی حاصل از مطالعه یافته‌های پژوهش‌های پیشین بیرون آید. چراکه تنها در این صورت، امکان دستیابی به مفروضات و مضامینی فراتر از آن‌چه در پژوهش‌های پیشین ارائه شده است، میسر می‌شد. مراحل تحلیل محتوای کیفی با رویکرد عرفی به ترتیب (۱) انتخاب متن؛ (۲) تعیین واحدهای معنایی؛ (۳) کدگذاری و استخراج مفاهیم؛ (۴) مقوله‌بندی یا شکل‌گیری مضامین؛ (۵) تعیین روابط یا تدوین الگوها می‌باشند (قهرمان و کشاورز، ۱۳۹۵: ۱۴۶).

واحد مطالعه در این پژوهش، کتاب تعلیم و تربیت در اسلام بود. کتاب تعلیم و تربیت در اسلام مجموعه‌ای است مشتمل بر کلیه سخنرانی‌های موجود از متفکر شهید آیت‌الله مطهری پیرامون «تعلیم و تربیت در اسلام» که از دو بخش تشکیل شده است. بخش اول سلسله سخنرانی‌هایی است که در جمع دبیران تعلیمات دینی، و بخش دوم بحث‌هایی است که در انجمن اسلامی پزشکان تحت عنوان «تربیت اسلامی» ایراد شده است؛ و تاریخ هر دو به سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲ باز می‌گردد (مطهری، ۱۴۰۲: ۱۱). بر اساس اطلاعات کتابشناسی و صفحه‌شناسنامه کتاب، کتاب تعلیم و تربیت در اسلام اثر استاد شهید آیت‌الله مرتضی مطهری؛ در سال ۱۳۸۲ به زیور طبع آراسته گردیده است. تا تیرماه سال ۱۴۰۲، کتاب به چاپ صد و دوم رسیده است. کتاب از ۳۰۴ صفحه تشکیل شده است که مشتمل بر فهرست مطالب (۸ صفحه)، مقدمه چاپ چهارم (۲ صفحه)، بحث‌های ایراد شده در جمع دبیران دینی (۱۶۵ صفحه)، بحث‌های انجمن اسلامی پزشکان (۱۱۵ صفحه)، و فهرست‌ها (۱۴ صفحه) می‌باشد. شایان ذکر است که ناشر کتاب، انتشارات صدرا است. جامعه مورد مطالعه کلیه جملات مندرج در بخش اول و دوم کتاب یعنی بحث‌های ایراد شده در جمع دبیران تعلیمات دینی و بحث‌های انجمن اسلامی پزشکان بود. نمونه‌گیری نیز به صورت هدفمند انجام گرفت. ملاک انتخاب نمونه مورد تأیید بودن پیام آشکار یا ناآشکار موجود در جمله از سوی استاد مطهری بود. در واقع نمونه انتخاب شده، جملات یا نقل قول‌هایی بود که عقاید یا مضامین مندرج در آن‌ها مورد تأیید شهید مطهری باشد. برای مثال یک آیه یا حدیثی را که نقل کرده‌اند، اگرچه بیانات ایشان نبوده، اما مورد تأییدشان بوده است و لذا به عنوان نمونه در

نظر گرفته می‌شد اما جمله‌ای که استاد مطهری از شخصی نقل کرده‌اند و در ادامه با نقد آن جمله نشان داده‌اند که مورد تأیید ایشان نیست، جزو نمونه مورد مطالعه در نظر گرفته نمی‌شد. واحد تحلیل یا ثبت در این مطالعه مضمون، و واحد زمینه پاراگراف بوده است. شایان ذکر است منظور از مضمون، معنای خاصی است که از یک کلمه یا جمله یا پاراگراف استنباط می‌شود (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲؛ به نقل از معروفی و یوسف‌زاده، ۱۳۸۸). مطابق با سنت پژوهش‌های کیفی، از کدگذاری باز، مقایسه مستمر داده‌ها، و یادداشت‌برداری برای اکتشاف مضامین پایه و دسته‌بندی آن‌ها در قالب مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر استفاده شد.

در نهایت با مبنای قرار دادن معیارهای چهارگانه گویا و لینکلن (۱۹۸۵) از کیفیت نتایج تحقیق اطمینان حاصل شد. به این ترتیب که برای تحقق معیار باورپذیری، به نمونه‌هایی از جملات کتاب و مفاهیم مستتر در آن اشاره شده است. برای تحقق معیار اطمینان‌پذیری، به نظر خبرگان استناد شد و نتایج حاکی از تأیید مضامین استخراج شده بر اساس نسبت روایی محتوایی بود. برای اطمینان از معیار تأییدپذیری، تلاش شده است تا کلیه مراحل و اقدامات صورت گرفته در پژوهش به روشنی توضیح داده شود. بیان مشخصات کتاب و بیان گام‌های تحلیل محتوای کیفی از همین روی بوده است. در نهایت به منظور احراز ویژگی انتقال‌پذیری تلاش شد تفسیرها و تحلیل‌ها مکفی باشد. در این راستا می‌توان گفت که شناسایی مفاهیم و مضامین متنوع و متعدد که گزارش آن‌ها در بخش یافته‌ها آمده است، بیانگر کفایت تحلیل‌ها و تحقق انتقال‌پذیری یافته‌ها است.

یافته‌های پژوهش

به پیروی از گام‌های مرسوم در تحلیل محتوای کیفی با رهیافت عرفی، پنج گام اصلی در این پژوهش برداشته شد. به این ترتیب که پس از انتخاب بخش اول و دوم کتاب تعلیم و تربیت در اسلام به عنوان واحد مطالعه (گام اول: انتخاب متن)، در ادامه، واحدهای معنایی موجود در متن شناسایی شدند (گام دوم: انتخاب واحدهای معنایی). تعداد واحدهای معنایی شناسایی شده، ۳۶۸ مورد بود. در واقع از مجموع ۲۸۰ صفحه که مطالعه شد، ۳۶۸ واحد معنایی مرتبط شناسایی شد. در مرحله بعد، مفاهیم یا مضامین اولیه‌ای که از واحدهای معنایی قابل استنباط بودند، استخراج شدند (گام سوم: کدگذاری و استخراج مفاهیم). در این مرحله ۴۰۴ مفهوم اولیه استخراج گردید. شایان

ذکر است علت برابر نبودن تعداد واحدهای معنایی و مفهوم‌های استنباط شده این بود که از برخی واحدهای معنایی بیش از یک کد (مفهوم) قابل استخراج بود. در جدول ۱، نمونه‌هایی از واحدهای معنایی و مفاهیم استخراج شده ارائه شده است.

گام چهارم از تحلیل محتوای کیفی متن، یکپارچه ساختن مفاهیم و مضامین اولیه و البته مقوله‌بندی آن‌ها طی یک روند غیرخطی بررسی و مقایسه مستمر مفاهیم و مقولات بود. بر این اساس، ۴۰۴ مفهوم اولیه استخراج شده از مرحله قبل، به ۱۸۵ مضمون پایه غیر تکراری تقلیل یافتند. همچنین این مضامین در ۳۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۷ مضمون فراگیر دسته‌بندی شدند (گام چهارم: مقوله‌بندی یا شکل‌گیری مضامین). مضامین فراگیر الگوی تربیت اسلامی بر مبنای تحلیل محتوای کیفی کتاب تعلیم و تربیت در اسلام عبارت از هدف، ابعاد، ویژگی‌ها، محتوا، اصول، روش، و عوامل تربیت هستند. در نهایت در گام پنجم، مضامین فراگیر، با توجه به روابط و مفاهیم مشترک موجود در آن‌ها در سه طبقه بسیار کلان تحت عنوان چیستی، چرایی، و چگونگی تربیت اسلامی دسته‌بندی شده و الگوی نهایی تربیت اسلامی از دل کتاب تعلیم و تربیت در اسلام استخراج شد. در جدول‌های شماره ۲، ۳ و ۴، طبقات کلی الگوی استخراج شده و مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه متناسب با این طبقات ارائه شده‌اند.

جدول ۱. نمونه‌هایی از واحدهای معنایی و مفاهیم استنباط شده از آن‌ها

واحد معنایی	صفحه	مفهوم
یکی از بارزترین صفات عقل برای انسان جداکردن سخن راست است از دروغ.	۳۰	غریبال‌گری عقل
برای جهالت انسان همین بس که هر چه می‌شنود نقل می‌کند.	۳۱	پرهیز از خوش‌باوری
اصلاً فکر نمی‌کنند که آیا با منطق جور در می‌آید.	۳۲	سنجش تطابق ادعا با منطق
هر کاری که به آن تصمیم می‌گیری، آن آخرهایش را نگاه کن.	۳۵	آینده‌نگری
یک اشکال عمومی در میان همه اقوام بوده و همه پیغمبران دچار آن بوده‌اند و آن مصیبت تقلید از آباء و اجداد و گذشتگان و به قول امروزی‌ها سنت‌گرایی بوده است.	۳۶	پرهیز از تقلید کورکورانه از گذشتگان
گیرم پدرت شعور نداشت، آیا تو هم باید اسیر بی‌شعوری پدرت باشی؟	۳۷	پرهیز از تقلید کورکورانه از گذشتگان
راه‌شناس باشید، اکثریت یعنی چه؟!	۳۸	پرهیز از پیروی کورکورانه از

جدول ۱. نمونه‌هایی از واحدهای معنایی و مفاهیم استنباط شده از آن‌ها

مفهوم	صفحه	واحد معنایی
اکثریت		
پرهیز از تهدید و ارباب	۴۴	استعدادهای هیچ انسانی را از راه ترساندن، زدن، ارباب و تهدید نمی‌شود پرورش داد.
پرهیز از تنبیه بدنی	۴۴	استعدادهای هیچ انسانی را از راه ترساندن، زدن، ارباب و تهدید نمی‌شود پرورش داد.
ملایمت و پرهیز از خشونت	۴۴	یک گیاه با لطافت و نرمش و ملایمت رشد می‌کند.
ملایمت و پرهیز از خشونت	۴۴	کوشش کنید دلها را از ناحیه میل آنها پرورش بدهید، به زور و ادارشان نکنید.
تناسب محتوا با علایق فرد	۴۴	کوشش کنید دلها را از ناحیه میل آنها پرورش بدهید، به زور و ادارشان نکنید.
توجه به ویژگی‌های روانی و عاطفی فراگیر	۴۵	وقتی می‌بینید که میل ندارد، به همان فرایض اکتفا کنید.
محیط یادگیری با نشاط	۴۵	کودکان باید شاد، خندان و خوشبخت باشند.
کمک به کودک در درک دلایل مقررات کلاس	۴۶	خودش هم بفهمد که روی فرش ادرار کردن خوب نیست.

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چستی تربیت

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
	اخلاقی	ابعاد تربیت
وجدان اخلاقی داشتن متربی؛ لزوم همراه شدن تربیت با اخلاق؛ اخلاقی بودن سرشت آدمی	اجتماعی	
ساختن جامعه؛ رشد شخصیت فکری و عقلانی جامعه؛ دغدغه مردم را داشتن؛ تقویت روحیه خدمت به خلق	جسمانی	
پرورش استعدادهای جسمانی؛ تقویت و سالم نگاه داشتن جسم؛ پرورش جسم؛ بهداشت فردی در ضمن عبادت؛ پرهیز از تن‌پروری	عقلی	
پرورش نیروی فکر کردن؛ پرورش نیروی استنباط؛ حقیقت‌جویی	دینی	
پرورش عشق و محبت خدا؛ مذهبی بودن	زیبایی‌شناسی	
پرورش استعداد هنری؛ پرورش استعداد زیبایی‌شناسی؛ درک زیبایی		

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چیستی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
		معنوی
ویژگی‌های تربیت	آگاهانه بودن	آگاهی‌بخشی؛ لزوم آگاهانه بودن عمل اخلاقی
	اخلاقی بودن	لزوم همراه شدن تربیت با اخلاق؛ مطلق بودن ارزش‌های اخلاقی؛ مبتنی بودن بر ارزش‌های انسانی
	اکتسابی بودن	قابل یادگیری؛ قابل یاد دادن
	جامعیت	همه جانبه بودن؛ همه سنین را در بر گرفتن؛ تربیت به عنوان حق همه
	شکوفای شدن استعدادها	از قوه به فعل درآوردن استعدادهای درونی؛ انسان شدن
	عاقلانه بودن	پرهیز از تسلط عادت بر عقل؛ مبتنی بودن بر قوه تحلیل و استنباط
	متوازن بودن	تعادل در پرورش استعدادهای اصل غایت
	آزادانه بودن	معیار اختیار در انجام عمل تربیتی
محتوای تربیت	علوم دینی	خداشناسی؛ شناخت ملائکه؛ شناخت کتب آسمانی؛ شناخت پیامبران؛ تاریخ و سرگذشت پیامبران؛ شناخت روز آخرت؛ شناخت ارزش‌ها و مسائل اخلاقی؛ آموختن قرآن؛ آموختن تفسیر قرآن؛ آموختن احکام اسلامی
	علوم فرهنگی اجتماعی	گنجاندن موضوعات هنری؛ گنجاندن موضوعات ادبی؛ آشنایی با اساطیر؛ آشنایی با نخبگان؛ آشنایی با مسائل روز جامعه؛ انفاقات؛ اقتصاد
	علوم مادی	مشاغل موردنیاز جامعه؛ آشنایی با پزشکی؛ حرفه‌آموزی

جدول ۳. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چرایی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
هدف نهایی؛ پرورش انسان طراز اسلام؛	پرورش نیروی تعقل و تفکر	پرورش نیروی فکری و عقلانی متعلم؛ پرورش نیروی فکری و عقلانی جامعه؛ زنده کردن ابتکار و خلاقیت متعلم؛ رشد قوه تحلیل و استنباط؛ حکمت داشتن؛ توجه به تعلیم؛ پرورش روح علمی؛ پرورش روحیه حقیقت‌جویی؛ پرهیز از خوش‌باوری؛ نقاد بودن؛ سنجش تطابق ادعا با منطق؛ پرهیز از

جدول ۳. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چرایی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
رضوان الهی؛ قرب الهی		تقلید کورکورانه از گذشتگان؛ غربال‌گری عقل؛ تجزیه سخن؛ آخربینی؛ توأم بودن عقل و علم؛ آزاد کردن عقل از عادات اجتماعی؛ پرهیز از پیروی کورکورانه از اکثریت؛ پرهیز از تحت تأثیر قضاوت دیگران قرار گرفتن؛ طلب علم
	پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به جامعه	خدمت به خلق؛ نوع دوستی؛ دغدغه دیگران را داشتن؛ رعایت حقوق اجتماعی؛ دفاع از حقوق اجتماعی؛ رعایت مصالح اجتماع؛ خیرخواهی مردم؛ تقدم مصلحت جمع بر مصلحت فرد؛ امانت‌داری؛ مهربانی با مؤمنین؛ رفتار عادلانه؛ انسانیت دوستی؛ احسان و کمک به دیگران؛ پرهیز از مردم‌آزاری؛ صلح‌جویی؛ خوش‌رویی و پرهیز از تندخویی
	پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به فرد	حفظ کرامت نفس و عزت نفس؛ تواضع؛ غیرت؛ پرهیز از شهوت‌رانی؛ شجاعت؛ صلابت در مقابل دشمن؛ پشتکار و ممارست؛ دفاع از حق و حقیقت؛ صبر و خویش‌داری؛ عفت؛ زهدورزی؛ بهداشت فردی و جسمی؛ آزادگی و بنده‌داری؛ نبودن؛ استعداد هنری و زیبایی‌شناسی
	پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به محیط زیست	نیکی به حیوانات؛ حرمت نهادن بر زمین
	عبودیت	خدا‌باوری؛ خداشناسی؛ خداپرستی؛ خضوع در مقابل پروردگار؛ پرهیز از شرک؛ باور به معاد؛ ایمان به نبوت

جدول ۴. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چگونگی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
اصول تربیت	تناسب	تناسب تربیت با وضع زندگی؛ تناسب محتوا با علایق فرد؛ تناسب محتوا با محیط طبیعی و واقعی زندگی؛ تناسب آموزش با سطح رشد ذهنی فراگیر؛ توجه به ویژگی‌های جسمانی، ذهنی و عاطفی فراگیر؛ تناسب فعالیت با استعداد؛ لزوم جذاب بودن و مورد علاقه بودن فعالیت؛ هماهنگی با طبیعت و سرشت آدمی

جدول ۴. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چگونگی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
	پرهیز از خشونت	پرهیز از تنبیه بدنی کودک؛ پرهیز از تهدید و ترساندن متربی؛ پرهیز از زورگویی؛ صبر و خویش‌داری؛ ملایمت و محبت در رفتار با کودک
	جامعیت	جامعیت اسلام؛ لزوم جامعیت پرورش؛ انسانِ اسلام، انسان جامع
	رعایت اعتدال	اصل غایت؛ پرهیز از افراط و تفریط
	ضمانت اجرایی	واقع‌بینانه بودن دستورات تربیتی؛ توجه به محدودیت‌های متربی
	تعقل به مثابه اصل: تدبیر	عاقبت‌بینی؛ درایت
	تعقل به مثابه اصل: تفکر انتقادی	توانایی تجزیه و تحلیل امور؛ پرهیز از تقلید کورکورانه؛ حقیقت‌جویی
	خودشناسی	درون‌نگری؛ تفکر درباره خود؛ مراقبه؛ محاسبه؛ معاتبه؛ خودسنجی
	یادگیری مشارکتی در محیط بانشاط	همکاری و همدلی؛ کمک به مستقل شدن کودک؛ لزوم شاد و خندان بودن کودکان
	شفافیت مربی	لزوم آگاهی کودک از علت تشویق یا تهدید؛ کمک به کودک در درک دلایل مقررات کلاس
روش تربیت	تعقل به مثابه روش: اندیشه‌ورزی	تفکر در تاریخ گذشتگان؛ تفکر در عالم خلقت؛ عادت به تفکر
	تعقل به مثابه روش: تسهیل اندیشه‌ورزی	ارائه فرصت تفکر به فراگیر؛ ترغیب دانش‌آموز به تفکر؛ تشویق متربی به شنیدن و تأمل در صحبت‌های دیگران؛ تشویق به بیان دلایل عقیده؛ تشویق انتقادپذیری
	تعلیم بهداشتی	آشنا ساختن متربی با آداب بهداشت فردی و جسمانی؛ حفظ و رشد و سلامت جسم
	تعلیم دینی	آموختن قرآن؛ آموختن مسائل اخلاقی؛ مشارطه
مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
عوامل تربیت	تقویت اراده	اراده به عنوان قوه مجریه عقل؛ تقوا و تزکیه نفس
	نیایش و پرستش	عشق‌ورزی به عبادت؛ محبت‌ورزی به خدا؛ تقویت حرارت

جدول ۴. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر بیانگر چگونگی تربیت

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه
		ایمانی؛ رضای خدا؛ دعا؛ حس سپاسگزاری؛ پرستش خدا؛ یاد خدا بودن؛ نماز؛ اصالت حس مذهبی؛ محبت اولیاء را در دل داشتن
	جلوه‌های عملی و اجتماعی عبادت	عبادت مالی؛ سازندگی؛ کار و کسب روزی حلال؛ جهاد؛ در نظر گرفتن مصلحت دیگران؛ ازدواج و تشکیل خانواده؛ ارادت به پیغمبر و اهل بیت ایشان و اولیای دین

پس از استخراج الگوی پژوهش، در ادامه برای بررسی قابلیت اطمینان آن به محاسبه نسبت روایی محتوایی با استفاده از ضریب لاوشه اقدام شد. در روش لاوشه حداقل CVR قابل قبول بر اساس تعداد اعضای پانل تعیین می‌شود. حداقل CVR قابل قبول برای پانل ۲۰ نفری، ۰/۴۲ است (لاوشه، ۱۹۷۵: ۵۶۸). از آن‌جا که ضریب لاوشه در خصوص همه آیتم‌های مورد بررسی بسیار بیشتر از ۰/۴۲ بود لذا نسبت روایی محتوایی مؤلفه‌های مدل، مناسب ارزیابی شد. همچنین به طور کلی نیز نسبت روایی محتوایی الگو، برابر با ۰/۷۴ بود که حاکی از اعتبار مناسب الگو از دیدگاه خبرگان می‌باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

هدف از این پژوهش تحلیل محتوای کیفی کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» اثر استاد شهید مرتضی مطهری بود. نتایج این پژوهش، استخراج الگوی تربیت اسلامی از دیدگاه استاد مطهری مشتمل بر سه طبقه کلی، هفت بعد، سی و نه مؤلفه و صد و هشتاد و پنج مضمون بود. اولین بعد از الگوی استخراج شده «ابعاد تربیت» بود. بر این اساس مشخص شد که تربیت اسلامی دارای شش جنبه اخلاقی، اجتماعی، جسمانی، عقلی، دینی، و زیبایی‌شناسی است. این نتایج هم‌سو با یافته‌های مدور و همکاران (۱۴۰۲)، مدور و همکاران (۱۳۹۹)، میرزائی و همکاران (۱۳۹۸)، صالحی و همکاران (۱۳۹۳) که در یافته‌های خود بر تربیت اخلاقی، پرورش جنبه‌های هنری و زیبایی‌شناسی، پرورش نیروی تفکر، پرورش حس مسئولیت اجتماعی، پرورش جسمی و... تأکید داشته‌اند. دومین بعد از الگوی استخراج شده «ویژگی‌های تربیت» بود. بر اساس یافته‌ها، آگاهانه بودن،

اخلاقی بودن، اکتسابی بودن، جامعیت، شکوفا شدن استعدادها، عاقلانه بودن، متوازن بودن و آزادانه بودن از جمله ویژگی‌های اساسی تربیت از نظر اسلام هستند. این نتایج در راستای یافته‌های ملکی (۱۳۸۳) و مدور و همکاران (۱۳۹۹) است که ویژگی‌هایی همچون اعتدال، جامعیت، و عقلانی بودن تعلیم و تربیت، لازم بودن آزادی معنوی برای نیل به کمالات اخلاقی در ابعاد فردی و اجتماعی، و اکتسابی بودن کمال را از آرای شهید مطهری استنباط نمودند. سومین بعد شناسایی شده در این پژوهش، «محتوای تربیت» است که مشتمل بر علوم دینی، علوم فرهنگی اجتماعی، و علوم مادی و اقتصادی است. نتایج این بخش هم‌سو با یافته‌های میرزائی و همکاران (۱۳۹۸) است که معتقدند مدرسه مطلوب از دیدگاه استاد مطهری، مدرسه‌ای است که از جمله آموزه‌های آن، انسانیت، اخلاق محوری، برنامه‌های عبادی، هنری و معنویت می‌باشد. چهارمین بعد از الگوی استخراج شده «اهداف تربیت» بود. بر اساس یافته‌های به دست آمده، هدف نهایی تربیت اسلامی، پرورش انسان طراز اسلام؛ رضوان الهی؛ و قرب الهی است. همچنین اهداف دیگر تربیت اسلامی عبارت از پرورش نیروی تعقل و تفکر، پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به جامعه، پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به فرد، پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به محیط زیست، و عبودیت هستند. این نتایج هم‌سو با یافته‌های میرجلیلی (۱۴۰۲)، عشوری و خوشناموند (۱۴۰۱)، مدور و همکاران (۱۳۹۹)، میرزائی و همکاران (۱۳۹۸)، صالحی و همکاران (۱۳۹۳) است که نشان دادند اهدافی همچون اندیشه‌ورزی، پرورش قوه عاقله، نهادینه شدن ارزش‌های انسانی، پرورش مصلحان اجتماعی عابد و عالمان مصلح اجتماعی، پرورش حس مسئولیت اجتماعی، پرورش نیروی ایمان و تعبد، پرورش حس زیباگرایی، پرورش نیروی اراده و اختیار و پرورش جسم، از جمله اهداف تربیت اسلامی از منظر شهید مطهری هستند. پنجمین بعد از الگوی استخراج شده، «اصول تربیت» مشتمل بر شش مؤلفه تناسب، پرهیز از خشونت، جامعیت، رعایت اعتدال، ضمانت اجرایی، تدبیر، و تفکر انتقادی بود. ششمین بعد استخراج شده نیز «روش تربیت» بود که دربرگیرنده مؤلفه‌های خودشناسی، یادگیری مشارکتی در محیط بانشاط، شفافیت مربی، اندیشه‌ورزی، تسهیل اندیشه‌ورزی، تعلیم بهداشتی، و تعلیم دینی می‌باشد. به‌طور کلی از آن‌جا که استخراج اصول، و روش‌های تربیت بیش از سایر ابعاد مورد توجه پژوهشگران پیشین بوده است لذا نتایج به دست آمده در این بخش را می‌توان هم‌سو با یافته‌های بسیاری از پژوهشگران پیشین از

جمله مدور و همکاران (۱۴۰۲)، عشوری و خوشناموند (۱۴۰۱)، مجتهدی (۱۳۹۶)، صالحی و همکاران (۱۳۹۳) و ملکی (۱۳۸۳) دانست. در نهایت آخرین بعد استخراج شده «عوامل تربیت» بود که مشتمل بر مؤلفه‌های تقویت اراده، نیایش و پرستش و جلوه‌های عملی و اجتماعی عبادت است. این نتایج هم‌سو با یافته‌های شیخانی و ملکوتی (۱۳۹۲) است که عواملی همچون تعقل و تعلم، نیایش، هم‌نشینی با صالحان، ازدواج، و جهاد را به عنوان عوامل تربیت از دیدگاه شهید مطهری شناسایی نمودند.

به‌طور کلی با توجه به ابعاد، مؤلفه‌ها و مضامین استخراج شده از کتاب تعلیم و تربیت در اسلام اثر استاد شهید مطهری می‌توان گفت:

«تربیت اسلامی عبارت از شکوفا شدن آگاهانه، عاقلانه، آزادانه، متوازن، جامع، و اخلاقی استعداد‌های اخلاقی، اجتماعی، جسمانی، عقلی، دینی و زیبایی‌شناسانه است که با بهره‌گیری از علوم مختلف دینی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و با هدف پرورش نیروی تعقل و تفکر، پرورش عبودیت، پرورش فضیلت‌های اخلاقی معطوف به فرد، جامعه، و محیط زیست، و در نهایت پرورش انسان طراز اسلام، رضوان الهی، و قرب الهی صورت می‌گیرد و برای شکوفایی آن استعدادها و تحقق این اهداف، اصولی همچون اصل تناسب، پرهیز از خشونت، جامعیت، رعایت اعتدال، ضمانت اجرایی، تدبیر، و تفکر انتقادی؛ و روش‌هایی همچون خودشناسی، یادگیری مشارکتی در محیط بانشاط، شفافیت مربی، اندیشه‌ورزی، تسهیل اندیشه‌ورزی، تعلیم بهداشتی، و تعلیم دینی؛ و عواملی همچون تقویت اراده، نیایش و پرستش و مصادیق عملی و اجتماعی عبادت را به یاری می‌گیرد».

از مهم‌ترین ویژگی‌های الگوی استخراج شده، جامعیت نسبی آن است. این جامعیت نشئت گرفته از همه‌جانبه‌نگری شهید مطهری در تبیین تربیت اسلامی است. در واقع این نتایج که به نوعی تصریح و بازنمایی دیدگاه‌های استاد مطهری در خصوص تربیت است نشان می‌دهد که ایشان به مثابه یکی از متفکران برجسته جهان اسلام، به تربیت به عنوان برنامه‌ای جامع برای انسان‌سازی می‌نگرند. از این روست که بررسی دیدگاه‌های ایشان نشان می‌دهد که همه جنبه‌های تربیت اعم از تعریف تربیت، اهداف تربیت، و مبانی و اصول و روش‌های دستیابی به این اهداف، همگی مورد توجه استاد مطهری بوده‌اند.

در این زمینه یکی از چالش‌های ذاتی در هنگام تحلیل داده‌های متنی این بود که به دلیل وجود درون‌مایه‌های مشترک بین برخی از مضامین استخراج شده، جای‌گذاری آن‌ها تنها در یک مقوله یا مضمون کلی‌تر دشوار و چه بسا اشتباه بود. برای مثال مفهوم «تعقل» هم می‌تواند یک هدف، هم یک اصل و هم یک روش در نظر گرفته شود. بنابراین توصیه می‌شود قضاوت در خصوص استقلال و جامع و مانع بودن مقولات (مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر)، با در نظر داشتن این ویژگی ذاتی مفاهیم تربیتی صورت گیرد.

با توجه به یافته‌های پژوهش مبنی بر استخراج الگوی تربیت اسلامی مشتمل بر ۱۸۵ مضمون پایه؛ ۳۹ مضمون سازمان‌دهنده؛ و ۷ مضمون فراگیر، پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی به بررسی موضوعاتی همچون امکان‌سنجی اجرای این الگو، مطالعه تطبیقی آن با الگوهای رایج در خصوص تربیت، و بررسی کیفیت تعلیم و تربیت اسلامی در مدارس و دانشگاه‌ها بر اساس الگوی مورد اشاره پرداخته شود. همچنین به سیاست‌گذاران حوزه تعلیم و تربیت، طراحان برنامه‌های درسی و البته مجریان این برنامه‌ها توصیه می‌شود با کاربست اهداف، اصول و روش‌های شناسایی شده، در مسیر استقرار بیشتر تعلیم و تربیت اسلام در نظام آموزشی ایران گام بردارند.

فهرست منابع

قرآن کریم

- ابوالعالی‌الحسینی، خدیجه. (۱۳۹۲). تحلیل کیفی متن: استقرار/قیاس. دوفصل‌نامه پژوهشی مطالعات معارف اسلامی و علوم تربیتی، ۱(۱): ۸۳-۱۰۲.
- شیخانی، محمداسماعیل. ملکوتی، محمدجواد. (۱۳۹۲). تعلیم و تربیت مبتنی بر آیات و روایات از دیدگاه شهید مطهری. دوفصل‌نامه سراج منیر، ۳(۱۱): ۹۵-۱۱۰.
- صالحی، اکبر. مرادی، امیر. فیروزی، اسماعیل. (۱۳۹۳). نگاهی جامع به تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مرتضی مطهری با تأکید بر اصول، اهداف و روش‌های تربیتی. نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۲(۲۵): ۳۷-۹.
- عشوری، مریم. خوشناموند، محسن. (۱۴۰۱). تحلیل مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت عقلانی از دیدگاه شهید مطهری (برای نظام تعلیم و تربیت رسمی). نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۰(۵۶): ۳۱۷-۳۴۸.
- علاءالدین، سید محمدرضا. (۱۳۸۷). گزارش کتاب (تعلیم و تربیت) علامه شهید آیت الله مطهری (ره). مجله کوثر، (۲۹): ۲۸-۲۳.
- قهرمان، میثم. کشاورز، هادی. (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کیفی الگوی نظام سیاسی در کتاب ولایت فقیه امام خمینی. دوفصل‌نامه علمی-پژوهشی دانش سیاسی، ۱۲(۲۳): ۱۳۹-۱۶۲.

- مجتهدی، هاشم. (۱۳۹۶). شاخصه‌های تربیت فردی از منظر شهید مطهری. فصل‌نامه سبک زندگی با محوریت سلامت، ۲ (۱): ۱۱۷-۱۲۳.
- مدور، معصومه. فرم‌هینی فراهانی، محسن. بهشتی، سعید. (۱۳۹۹). مبانی تربیت اخلاقی در نظریه انسان‌شناختی شهید مطهری (ره). نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۸ (۴۸): ۳-۵.
- مدور، معصومه. فرم‌هینی فراهانی، محسن. بهشتی، سعید. (۱۴۰۲). مبانی، اصول و روش‌های ارزش‌شناختی تربیت اخلاقی در دیدگاه شهید مطهری. ماه‌نامه علمی معرفت، ۳۲ (۳): ۹-۱۹.
- مطهری، مرتضی. (۱۴۰۲). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.
- ملکی، حسن. (۱۳۸۳). اصول تعلیم و تربیت اسلامی از دیدگاه شهید مطهری (ره). مجله تعلیم و تربیت اسلامی (مصباح)، ۱۳ (۵۰): ۱۰۳-۱۲۶.
- مؤمنی‌راد، اکبر. علی‌آبادی، خدیجه. فردانش، هاشم. مزینی، ناصر. (۱۳۹۲). تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج. فصل‌نامه اندازه‌گیری تربیتی، ۴ (۱۶): ۱۸۷-۲۲۲.
- میرجلیلی، سیدمحمدعلی. (۱۴۰۱). واکاوی مؤلفه‌های جامعه‌پذیری بر اساس الگوی ایرانی-اسلامی در آثار شهید مطهری (ره). نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۰ (۵۵): ۳۵-۶۹.
- میرجلیلی، سیدمحمدعلی. (۱۴۰۲). تحلیل شبکه مضامین اندیشه‌ورزی در آثار شهید مطهری (ره). نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۱ (۵۹): ۱۴۹-۱۷۵.
- میرزائی، لیلا. بهشتی، سعید. ایمانی نائینی، محسن. (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل مبانی ارزش‌شناختی تعلیم و تربیت اسلامی از منظر استاد مطهری به‌منظور تدوین الگوی مدرسه مطلوب. فصل‌نامه پژوهش‌های اخلاقی، ۹ (۳): ۲۵۹-۲۷۶.
- Hassan, A. Suhid, A. Abiddin, N Z. Ismail, H. & Hussin, H. (2010). The role of Islamic philosophy of education in aspiring holistic learning. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, (5): 2113-2118.
- Hussain, A. (2004). Islamic Education: why is there a need for it?. *Journal of Beliefs & Values*, 25 (3): 317-323.
- Jannah, R. (2023). Islamic Education Character Education Concepts. *Journal of Education, Social Sciences & Humanities*, 1 (1): 7-12.
- Khaidir, E. & Suud, F M. (2020). Islamic Education in Developing Students' Characters at As-Shofa Islamic High School, Pekanbaru Riau. *International Journal of Islamic Educational Psychology*, 1 (1): 50-63.
- Makmur, M. Nurdin, N. & Pettalongi, A. (2022). Islamic Education Values In Sintuwu Maroso Culture. *In Proceeding of International Conference on Islamic and Interdisciplinary Studies*, (1): 434-439.
- Makmur, M. Nurdin, N. Pettalongi, A. Nurcahyo, F. & Rizkiana, R. (2023). Analysis of the Values of Islamic Education in the Sintuwu Maroso Culture as a Unifying Symbol of the Community of Poso Regency, Central Sulawesi, Indonesia. *International Journal of Social Science And Human Research*, 6 (7): 4424-4429.
- Maulida, Y. Firman. & Ahmad, R. (2021). The concept of education and social charge change, modernization and development. *Literasi Nusantara*, 2 (1): 121-128.
- Yasin, R. & Shah Jani, M. (2013). Islamic Education: The Philosophy, Aim, and Main Features. *International Journal of Education and Research*, 1 (10): 1-18.

